Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

9. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Tebliğleri

2. Cilt

TÜRK DÜNYASINDA BİLİM - KÜLTÜR - GELENEK

Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Türk Dünyası İşletme Fakültesi
Bakü / AZERBAYCAN

Sakarya Üniversitesi
Sakarya / TÜRKİYE

Celalabad İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi
Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü
Celalabad / KIRGIZİSTAN

Gazi Üniversitesi
Ankara / TÜRKİYE

Korkut Ata Kızılorda Devlet Üniversitesi
Türk Dünyası Kızılorda Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Kızılorda / KAZAKİSTAN

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
İstanbul - 2011

Bu eser
Bakanlar Kurulu'nun 20.07.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla
kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın yayınıdır.

Editörler:
Prof. Dr. A. Vecdi CAN - Doç. Dr. Hayati BEŞİRLİ - Arş. Gör. Kamil TAŞKIN

Baskı
Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi

Haberleşme
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4
Saraçhane / İSTANBUL
Telefon: (0212) 511 10 06
İnternet Adresi: www.turan.org.tr
e-posta: tdav@turan.org

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
"9. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Tebliğleri"

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın her yıl düzenlediği
Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nin 9.su kapakta isimleri geçen
üniversitelerin işbirliği ile, 16 - 17 Haziran 2011 tarihleri arasında,
Bakü'de gerçekleştirilmiştir.

Takım Numarası: 978-975-498-211-4 (tk)
ISBN: 978-975-498-213-8 (2.c)
Milli Yayın No: 2011-34-Y-0147-258

SAĞLIK, SPOR

TÜRK DİLİ

Ermenistan'ın Kuruluşu Ve Türk Dünyasına Etkisi

Doç. Dr. Davut KILIÇ
Fırat Üniversitesi
Eğitim Fakültesi Elazığ/TÜRKİYE
dkilic@firat.edu.tr
dkilic40@gmail.com

ÖZET

Rusya için Güney Kafkasya, Balkanlardan sonra dünyaya açılan ikinci kapı olmuştur. Anadolu'nun tabii bir uzantısı durumunda olan bölge; Rusya'nın coğrafi konumu göz önüne alındığında, hayati derecede stratejik önemi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Rusya, Ermenilerle ticaret yapmayı topluluğun ileri gelenlerinin çocuklarını okutmayı, kendilerine dinî ve dünyevî her türlü imtiyazı vermeye hazır olduklarını belirtmiştir. Bu sempatik davranışıyla bölgede tek güçlü Hıristiyan devlet olan Rusya, bulundukları yerde çoğunluk oluşturmayan Ermenileri, bağlı oldukları kilise teşkilatını ve buna bağlı din adamlarını kendisine çekmeyi başarmıştır. Rusya'nın bu politikası, Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yönelik gerek askeri strateji belirleme, gerekse siyasal faaliyetlerinde etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Ermeni Din Adamları, Erivan, Azerbaycan, Ermenistan.

Rusya için Güney Kafkasya, Balkanlardan sonra dünyaya açılan ikinci kapı olmuştur. Anadolu'nun tabii uzantısı durumunda olan bölge; Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının kavşak noktasında bir kilit konumundadır. Bölgede yaşayan Ermenileri Rus yöneticilere ilk tanıtan Karabağlı Ermeni din adamı İsrael Ori'dir. Türklerin 1683 yılında Viyana önlerinde bozguna uğramasından sonra, 1698-1711 yılları arasında Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya'yı dolaşarak Ermenileri kurtarmak için Haçlı Seferi düzenlemeye çalışan Ori, emeline muvaffak olamamış ise de, gezisi esnasında Rus Çarı Petro (1683-1725)'ya Kafkaslardaki, iki Hıristiyan topluluk olan Ermeni ve Gürcüler hakkında verdiği bilgiler neticesinde Rusların dikkatini bölgeye çekmiştir (Saray, 1996: 7; ayrıca geniş bilgi için bkz. Uras, 1987: 743 vd). Bundan sonra Çar Deli Petro, Kafkaslara yönelerek (1723-1724), Hıristiyan Gürcü ve Ermeniler ile ayrı ayrı dostluk ve ticaret antlaşmaları imzalamıştır. Bu temaslar neticesinde Petro, ticaret yollarını Doğuya doğru genişletmenin şartlarını oluştururken, bu konuda Ermenilerin ne kadar etkin olduklarını ve Rusya'ya sarsılmaz sadakatlerinin farkına varmış, Gürcü ve Ermenilerle ticaret yapmayı bu iki topluluğun ileri gelenlerinin çocuklarını okutmayı, kendilerine dinî ve dünyevî her türlü imtiyazı vermeye hazır olduklarını belirterek, Ermenileri Rus topraklarına yerleşmeye davet etmiştir (Neumann, 1834: 25). Taraflar arasındaki bu antlaşma 1783 yılında içeriği genişletilerek yenilenmiştir. Buna göre Ruslar, adı geçen toplulukları İran ve Osmanlı Devletine karşı korumayı da vaat ediyordu (Saray, 1998: 164). Rusya'nın bu topluluklarla yaptığı mutabakat Çar I. Petro'nun 1725 yılında yazdığı söylenen vasiyet namesine de uygundur (Bkz., Türk Kültürü, 1990: 160 vd).

Ermenilerin Rusya'ya bağlanması ve oradan destek umması, Rusların Kafkasya bölgesine gerçekleştirdikleri ilk seferlerden başlayarak yeşermiş ve giderek artmıştır (Kılıç, 2001: 49). Bu durum Rusya'nın, Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yönelik faaliyetlerinde gerek siyasal, gerek

askeri strateji belirlemesinde etkili olacaktır. Çünkü bölgede yaşayan Hıristiyan Ermeniler, Müslüman komşularıyla olan ilişkilerini yeterince olumlu bir çizgiye oturtamadıklarından aralarında anlaşmazlık hâsıl olmuştu. Bu ortam Ermenilerin arasında, Rusya'ya yakınlaşma arzusunu biraz daha artıyordu. Kafkasya Ermenileri, Rusların bu bölgeyi istila etmesine yardımcı olmak üzere bir askeri birlik oluşturdukları gibi Rus Çarlarına da bağlılık ve destek sağlama sözü vermişlerdir. Bu cümleden olarak yöredeki sivil ve dinî görevliler Kafkasya'da Müslüman hanlıkların Ruslarca istila edilmesini desteklemişledir. Bundan dolayıdır ki, aralarındaki dinî birlikteliği öne çıkaran Rusya, mezhep farkına rağmen Ermenileri kendisine çekmeyi başaracaktır (McCarthy, 1998: 25).

Ermenilerin derebeylikler halinde yaşadıklarını, birbirlerine vatan hissi ve siyasi olaylarla bağlı olmadıklarını, sadece ananeleri, dil ve dinlerinin onları bir bütün halinde tutuğunu anlayan Rusya, 1796 yılında Astrakhan'dan yapılan müşterek kara ve deniz harekâtında Gürcü ve Ermenilerle arasındaki dinî birlikteliği çok iyi kullanarak, bütün doğu Kafkasya'yı kolayca ele geçirdi. Böylece Şirvan/Shemakhi, Şeki/Nukha ve Karabağ/Shusha hanlıkları Rusların eline geçmiş oldu. Daha sonra Kafkasya'da en önemli Türk merkezlerinden birisi olan Gence'nin de[*] Rusya'nın hâkimiyeti altına girmesi, Rusları Aras Nehrine ulaştırdığı gibi, Erivan/Revan Platosunun çevresinde ilk hâkimiyetlerini tesis etmeleri imkânını da verdi. Bu durum aynı zamanda Ruslara, Erivan ve Tebriz yolunu da açmış oldu (Allen, Muratof, 1966: 19). 1801'de Tiflis Hanlığını kendisine bağlayan Rusya, bir taraftan Kuzey Azerbaycan'daki Azeri hanlıklarını ortadan kaldırmaya yönelirken, bir taraftan da bölgede çoğunluk oluşturmayan Ermenilerin bağlı olduğu kilise teşkilatını ve bunlara bağlı din adamlarını kullanacaktır.

20 Haziran 1804'te İran'la yapılan ilk savaştan sonra İran Şahı'nın bölgedeki otoritesi zayıflamış ve Rusya Eçmiyazin'le komşu olmuştur. Ermeniler bu tarihten itibaren aralarında ırk ve mezhep farkına rağmen Hıristiyan Rusya'ya karşı olan ilgilerini Müslümanların idaresinden kurtulmak için daha da yoğunlaştırmıştır (Lynch, 1901, C. I: 232). Bu durumu gören Rus yöneticiler, ılık denizlere çıkma noktasında bölgenin en önemli geçit yeri olan Gürcistan ve Azerbaycan topraklarını yani Güney Kafkasya'ya hâkim olmak için bölgede azınlık olarak yaşayan Hıristiyanları ve özellikle Ermenileri tarihi coğrafya ya uygun olarak organize etmeye başlamıştır.

Ermenilerin Kafkasya'daki en büyük zaafları azınlık olmalarıydı. Zira kırsal alan haricinde bölgenin önemli yerleri Erivan, Gümrü, Karabağ ve Zengezur vilayetlerinde de Ermeni çoğunluğu yoktu. Erivan dâhil olmak üzere bölgenin her yerinde Türkler çoğunlukta idi (Kürkçüoğlu, 1996: 264). XVIII. yüzyıl sonunda Erivan Hanlığının çevresinde Ermeniler, nüfusun ancak % 20'sini oluşturuyordu (Henze, 1984: 179). Bu azınlık da Güney Kafkasya ile Doğu Anadolu'nun her yerine dağılmış durumdaydı. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bile bölgenin hiçbir yerleşim biriminde çoğunluk oluşturamıyorlardı. Ancak Ermeniler de tıpkı Müslümanlar gibi kendilerini bu toprakların sahipleri sayıyorlardı. Çünkü Kutsal Kiliseleri Eçmiyazin burada bulunuyordu (Bkz. Neumann, 1834: 8; Kılıç, 2000: 752-760). İşte bu iki gerçek onları Ruslarla ortak hareket etmeye götürdü. Rus desteği olmadan bir Ermeni vatanı oluşturulamazdı (McCarthy, 1998: 25). İran Ermenilerinin Rusya'nın koruması altına girme istekleri, XIX. yüzyılın ilk döneminde bölgeye yayılma arzusunda olan Rus ordusuna cesaret verdi. Öyle ki, 1822 yılında Rus hükümetinin Eçmiyazin Kilisesine gösterdiği yakın ilgiyi bahane eden Katoğikos Ephraim/Efraim, bölgede cereyan eden Osmanlı-İran savaşında Rusya'nın korumasına sığınarak barış imzalanana kadar Çar'ın güvencesi altında kaldı. (Smith, 1833, C. II: 116).

Ermeni dinî liderlerin ve yöneticilerin Rusya'ya olan ilgisi, 1827 yılının İlkbaharında General Paskyeviç'i, Kafkasya'yı kesin olarak ele geçirmek için harekete geçirdi. Aras Vadisi boyunca ilerleyen Rus kuvvetleri, Ermenilerin mukaddes şehri ve Katoğikos'un yani Ermeni toplumunun en büyük ruhani liderinin yaşadığı yer olan Eçmiyazin'i işgal ederek, Tebriz yoluna hâkim Abbasabad sınır kalesi ile Nahcivan'ı ele geçirdi. Aynı yılın Eylülünde Ermenilerinde desteği ile Erivan da, hiç karşı koymadan Ruslara teslim oldu (Allen, Muratof, 1966: 20; Hovannisian, 1967: 8). Rusların, Erivan'ı kuşattığında orada bulunan Rus yazarlar, uzaktan Erivan Kalesinde

* Erivan/Revan, Osman ve Ferit paşaların önderliğinde 1583 yılında ele geçirilerek Osmanlı Devletinin bir eyaleti oldu. 1616'da İranlılar tarafından geri alındı. 1634-39 yılları arasında tekrar Osmanlı Devletinin eline geçen Erivan, 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla İran'a bırakıldı. 1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle diğer Azerbaycan hanlıkları ile beraber Erivan'da müstakil bir Türk hanlığı olarak ortaya çıktı (Geniş bilgi için bkz. Bala, 1997: 311 vd).

pek çok camii minarelerinin göründüğünü ve kale alındıktan sonra ahalinin çoğunun Türk olduğunu görmüş ve kaydetmişlerdir (D.B.O., 1967: 856). Yürüyüşüne devam eden Çar ordusu, 19 Ekim 1827'de Tebriz'i de savaşmadan teslim aldı. Paskyeviç, Bundan sonra yapılacak harekâtta Ermeniler üzerinde büyük saygınlığı ve etkisi olan, tarihi göçü başlatacak Ermeni asıllı Lazarev'i*, Albay rütbesiyle Tebriz'in kumandanlığına getirdi. Onun bundan böyle esas görevi Nahçivan ve Erivan topraklarına İran'dan Ermenileri göçürmek olacaktı (Beydilli, 1988: 369; Memmedov, 2000: 66).

Paskyeviç'in amacı, Ermeni halkının "Lazarev" ismini duymasıyla birlikte, Ruslara olan güveninin artması ve iyice pekişmesiydi. Ayrıca o, İmparatordan aldığı talimata göre; Aras Nehri'nin Rusya ile İran arasında sınır olmasını, bu bölgelerde yasayan Ermenilerin durumunun toplumsal olarak iyileşmesini ve bunun sağlam temeller üzerine oturtularak bölgede demografik yapının Hıristiyanların lehine değiştirilmesi gerektiğini biliyordu. Rus Başkomutanı Azerbaycan Eyaletinde yaşayan diğer Hıristiyanları da mutlu etmek istiyordu. Amacına ulaşmak için kendisi ve bölgedeki halk arasında aracılık edecek birine ihtiyaç vardı. İşte bu aracılık görevini üstlenmesi için Paskyeviç, Lazarev'i seçmişti. Bundan böyle Azerbaycan topraklarındaki Ermenilerle pazarlık edip, Ruslara yandaş olarak kazandırmak Lazarev'in takdirine bırakıldı. Çünkü o da, halen devam etmekte olan savaşın durumunu ve Rus yönetiminin siyasal amacını Paskyeviç gibi iyi biliyordu. Albay Lazarev, Başkomutan ve idari yönetimin kendisine olan güvenlerini boşa çıkarmadı (Neumann, 1834: 8).

5 Mart 1828 yılında Rusya ile İran arasında Türkmençay Antlaşması imzalandı. O zamana kadar İran'ın elinde olan Erivan bölgesi içinde yer alan, Ermenilerce kutsal sayılan Eçmiyazin Kilisesi ve Ağrı Dağının bulunduğu topraklar Rusya'nın hâkimiyetine geçti (Curuzon, 1854: 204). Antlaşma gereği bölgede yaşayan Ermeniler ve diğer Hıristiyan guruplar, bir yıl içerisinde Rusya'ya göç edeceklerdi. Abbas Mirza, göç etme arzusunda olan Ermenilere, Ruslar tarafından askere alınacaklarını, onlara köle olacaklarını söyleyip, Rusya'ya olan göçü engellemeye çalıştığında birçok Ermeni; "*Bir Hıristiyan ülkesinde ot yemeyi İran'da ekmek yemeye tercih ederiz.*" diyerek, Ruslar tarafından Nahçivan, Erivan ve Karabağ'a yerleştirilmelerine razı oldu (Neumann, 1834: 63). Neumann'ın da ısrarla söylediği gibi, Ermenilerin tüm servetlerini geride bırakıp, göç etmeleri, Hıristiyan kardeşlerinin arasında yaşamak arzusu ve Rusya'ya olan güvenlerinden kaynaklanıyordu (Neumann, 1834: 54). Ermenilerin bu ifadesi, din kardeşliğinin ne kadar öne çıktığına ve Hıristiyan Rusya ile birlikte olabilmek için neler vermeye hazır olduklarını açıkça anlatmaktadır. Rusya yayılmacı emperyalist politikalarını gerçekleştirmek için bundan böyle Kafkaslarda din duygusunu devamlı kullanacaktır.

Rusya, Kafkasya'da yürüttüğü müstemlekeci siyasetin gereği olarak Bizans döneminden bu tarafa, tarihi Azerbaycan topraklarında dağınık halde bulunan Ermeni ahalinin ve Ermenilerce kutsal sayılan Eçmiyazin Kilisesinin bulunduğu toprakların, Erivan Hanlığının hâkimiyetinden çıkarılarak % 73,8'nin Müslüman olduğu (Bala, 1997: 313), "*Ermenistan Vilayetine*" çevrilmesini

* Lazarev ailesi, konunun başında ifade edildiği gibi Çar Petro'nun davetine uyarak İran'dan Rusya'ya gelip yerleşenlerin en önde gelenlerindendir. Lazarev kardeşlerden L. N. Lazarev Rusya-İran diplomatik misyonunda tercüman olarak çalışıyordu. İ. L. Lazarev ise Rusya'nın doğu politikası üzerine Katerina'nın danışmanlığına kadar yükselmişti. 1774 yılında II. Katerina L. N. Lazarev'e asilzade unvanı verdi (Bkz. Cabbarlı, 2001: 137). Moskova'da Lazarev Enstitüsünün bulunduğu sokak "Ermeni Caddesi" adıyla anılmaktaydı. Bu da Lazarev'in şahsında bütün Ermenilerin gördüğü yüksek ilginin propagandaya yönelik bir yansımasıydı. (Bkz. Beydilli, 1988: 368). Yine aynı şekilde Neumann'ın naklettiğine göre; Andall, 1827 yılında tercüme ettiği Ermenistan'ın küçük hikâyesi adlı eserin sonuna doğru Lazarev ailesinden övgü dolu sözlerle şöyle bahsediyor: "Tüm milletim Lazarev ailesinin kurduğu bu mükemmel eğitim merkezi ile gurur duyuyorlar. Eski Şanımız elimizden alınmış olsa da, rezil barbarlar bize kölelik zincirleri taksada, birçok yüzyıldan bu yana aciz, göçmen bir halk olarak dünyanın dört bir yanına dağılmış olsak da, asil Lazarev ailesinin vatan sevgisi, ufukta bir ışık görmemizi, umutlanmamızı sağlıyor. En azından, bu enstitüde yetişecek olan ve özgürlük için bilinçlenmiş gençlerin, zamanı geldiğinde üzerlerindeki esaret zincirlerinin ağırlığının farkına varıp, bunları kıracaklardır. Yüzyıllardan beri kendilerine zulmeden, inançsız barbarları yerle bir edecekleri günün, elbet bir gün geleceği düşüncesinde teselli buluyoruz. Bu kahramanlardan alevlenecek dünyadaki tüm Ermeni halkının, birlik ve beraberlik içinde olacağı ve anavatanına olan sevgisini tekrar keşfedip ayağa kalktığı ve başkaldırdığı gün, Büyük Ermenistan tekrar özgürlüğüne, bağımsızlığına ve eski şan ve şöhretine kavuşacaktır. İşte o zaman gelecek nesillerimiz ve tüm dünya, bu eğitim merkezinin kuruluşunu saygıyla anacak ve *Lazarev* ismi tarihe altın harflerle yazılmış olacaktır." Bu yazı, Rusya'nın İran ve Osmanlı Devletiyle yaptığı savaşlardan önce kaleme alınmıştır (Bkz. Neumann, 1834: 11 vd).

hedefliyordu. Bu da, bölgede az olan Ermeni toplumunu Müslüman hâkimlerinin idaresi altında çıkarma projesi idi (Abdullayev, 2000: 45).

Göç eden Ermeniler, Rus hükümeti tarafından Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Erivan bölgesine yerleştirildi. Çar I. Nikola bu davranışıyla tarihi coğrafyaya müdahale ederek, bölgedeki demografik yapıyı Hıristiyanlar lehine bozma gayretine girdi. Bu şekilde Rusya, Erivan Hanlığını Ermenistan Vilayetine çevirme projesini hayata geçirirken Böylelikle Doğu ve Batı Türklüğünün irtibatı kesilecek ve sunî bir Ermenistan oluşacaktı (Kılıç, 2001: 51). İşte bütün bu düşüncelerden dolayı Ermeni kiliseleri içerisinde en yüce ruhani makam olarak tanınan Eçmiyazin Kilisesi olanları destekledi. McCarthy, Ermeni-Müslüman münasebetlerindeki bu gerçeği "...doğudaki Ermeniler ve Müslümanlar genellikle kendilerine düşenin, dindaşlarının yanında yer almak düşüncesinde olduklarını" söylemekle ortaya koyar (McCarthy, 1998: 24).

Tıpkı Gürcistan ve Kırım hadisesinde olduğu gibi İşgal edilen bölgeler, önce Rusya'nın himayesinde *"bağımsız"* bir Ermenistan olarak, ilan edildi. Çar I. Nikola, kısa bir süre sonra 21 Mart 1828'de yayınladığı emirnamesiyle *"Ermeni eyaletleri"* olarak vaftiz edilen yeni toprakları, İmparatorluğuna dâhil etmeyi kararlaştırarak, Unvanlarına *"Ermenistan Kralı"* sıfatını da ekledi (Ternon, 1995: 53; Nalbandıan, 1963: 24). Çar bu davranışıyla Erivan bölgesinde bağımsız bir Ermeni Eyaleti kurmak için vermiş olduğu sözü gerçekleştirmemiş oldu.

Ruslar, Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra Ermeni toplumu ile olan münasebetlerini de en üst seviyeye çıkarttı. Buna Ermeni toplumunun içinde bulunduğu coğrafya da müsaitti. Çünkü aralarında mezhep/inanç ve ırk farkı olmasına rağmen Rusya'dan başka yakınlaşacakları bir Hıristiyan devlet yoktu (Kılıç, 2001: 51). Bu durum Ermeni toplumu ve kiliselerinin, yüzyıllardan beri çektikleri eziklikten kurtulmaları için büyük bir fırsattı. Bir başka ifadeyle, dağılmış olan bu toplumun, Rusya'nın himayesi altında, tekrardan bir araya gelerek birleşmesi ilk büyük adım olacaktı. Bütün bu olaylar Ermenilere göre; hakikaten çok büyük bir gelişimin başlangıcıydı (Neumann, 1834: 92). Ermeni gençlerinin birçoğuna Rusya'daki üniversitelerde okuma hakkı tınındı. Bu üniversitelerde yetişen gençlerden bazıları da İmparatorluğun seçkin ve askeri tabakası içerisinde yerini aldı (Hovannisian, 1967: 7; Cöhçe, 1992: 100).

1829 yılı başlarında Rus Generali Paskyeviç'in emriyle bölge halkı deftere kaydedilmişti. Buna göre Erivan Vilayeti arazisinde tahminen 17.000 hane, Nahçivan'da 4.600 hane ve Ordubad bölgesinde 2.130 hane olmak üzere toplam 23.730 hane ahali yaşamaktaydı. Bu hanelerin ortalama 5 kişi olduğu varsayılarak 118.650 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Bunun da 81.749'u Müslüman ve 25.131'nin Ermeni olduğu kayda alınmıştır (Aslan, 2001: 1019).

İran'dan göç eden ermeni ailelerden 1829-1832 yılları arasında Erivan'a 366 hane (1.715/kişi), Nahçivan'a 265 hane (1.110) ve Ordubad'a 36 hane (182) yerleştirilmiştir. Bunların dışında ayrıca Erivan'ın 119, Nahçivan'ın 61 ve Ordubad'ın 11 köyüne Ermeniler göçürülmüştür. Şehir ve köyler dâhil Erivan'a yerleştirilen 4.599 (23.568), Nahçivan bölgesine 2.137 (10.652), Ordubad ve çevresine 250 (1.340) olmak üzere toplam 6.949 (35.560/kişi) Ermeni ailesidir (Aslan, 2001: 1020).

Rusların Erivan yöresindeki Müslümanları sürmesiyle büyük bir nüfus değişimi başladı. McCarthy, Bournoutian'ın İran ve Rus kaynaklarından yararlanarak yaptığı çalışmadan naklen; Hanlığın Müslüman halkından yaklaşık 26 bin kişinin (% 30), ya ölmüş ya da göç etmiş olduğunu, 1832 yılına gelindiğinde Erivan'a 45 bin Ermeni'nin göç ettiğini belirtmektedir (McCarthy, 1998: 30). K. Beydilli'ye göre de bu rakam 8.249 hanedir. Bu da yaklaşık olarak 41.245 kişi etmektedir (Beydilli, 1988: 369). Lazarev'in çağrısına şevkle karşılık veren Ermenilerin önemli bir kısmı bu göçe koşa koşa katıldı. Bu şekilde Rus yönetimine karşı olan sevgilerini ispatlayarak büyük ve önemli hizmetlerde bulunduklarını düşünüyorlardı (Neumann, 1834: 40).

Ermenilerin yapılan davete bu denli kayıtsız şartsız itaat edeceklerini, canla başla göçe destek vereceklerini Ruslar bile ummuyordu. Fakat milletinin ruhani durumunu ve düşüncelerini bilen Lazarev, Ermeniler tarafından Ruslara yapılan iltifatların içten ve samimi olduğunun garantisini verdi. Bunun üzerine yönetim, maksatlarına ulaşmak için ilk somut adımları atmaya başladı ve yeni düzenlemeler getirdi (Neumann, 1834: 42).

İmzalanan Türkmençay Antlaşmasıyla, Azerbaycan'ın kuzeyine tamamen hâkim olan ve bunu İran'a kabul ettiren Rusya'nın, bundan sonraki hedefi Osmanlı Devleti idi. Burada da Rusların yardımcıları yine Ermeniler ve bunları yönlendiren din adamları olacaktı. Çünkü daha savaş başlamadan bu faaliyetler Eçmiyazin Kilisesi tarafından başlatılmıştı. Ruslar savaş palanlarını yaparken Eçmiyazin Kilisesi, verdiği emirler ve gönderdiği ajanlar vasıtasıyla; "*Hıristiyanlık haçının kılıcını temsil eden Rus ordularının, Müslüman mahkûmiyetinden kurtarmaya koştuğu Osmanlı Ermenilerinin de din gayretiyle kendilerine yardım etmesini istiyordu.*" Böylece Osmanlı sınırları içerisinde kalan Ermenileri de tahrik etmeye başlamışlardı (Arslan 1996: 29 vd).

Rusların ilk hedefleri, Kafkas kıyılarından Türkleri sürerek bölgede askeri bir hududun tesis edilmesiydi (Allen, Muratof, 1966: 23; ayrıca bkz., Smit, 1833, C.I: 209). İran'ı Kafkasya'dan çıkaran Rusya, Doğu Anadolu'daki emperyalist emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı Devletiyle savaş durumuna geldi. 1828 yılında Rus güçleri Paskyeviç kumandasında Erzurum'a doğru ilerlemeye başladı. Azerbaycan topraklarında olduğu gibi burada da yol boyunca Ermeniler Rus ordusunu sevinç gösterileriyle karşıladılar (Hovannisian, 1967: 8). Yine İran'da olduğu gibi Kars ve Çıldır'daki Ermeniler de Osmanlı-Rus harbinin patlak vermesiyle, din birliğini bahane ederek, Rusya'nın yanında yer aldı (Beydilli, 1988: 383 vd).

1830 yılının sonuna kadar Rus ordusu ile birlikte hareket eden Kars, Erzurum ve Eleşkirt bölgesindeki pek çok Ermeni yaptıklarına karşılık olarak, Müslümanların misillemesinden ve Osmanlı Devletinin yargılamasından korktuğu için, Rus propagandasının ve Rus yanlısı Ermenilerin de tesiri ile (Kılıç, 2000: 91) bölgeden Rus ordusuyla beraber ayrılarak Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'ye doğru yola çıkmıştır (Hovannisian, 1967: 8; Konukçu, 1992: 493). Çar Nikola, İran'la yaptığı antlaşmadaki gibi, Osmanlı Devletiyle yaptığı Edirne Antlaşmasında da, Rusya'ya göç etmek isteyen Ermeni ve diğer Hıristiyanlara tam serbestlik verilmesini ilk şart olarak ileri sürdü. Böylece 1830 tarihinde Rusya'ya ümit edilenden daha fazla Ermeni göç edecek ve Azerbaycan topraklarında oluşturulan Ermenistan'da Ermeni nüfusu, yavaş yavaş yoğunluk kazanmaya başlayacaktı. Bunun bilincinde olan Paskyeviç, ordusuyla Osmanlı topraklarından çekilirken beraberinde götürdükleri Ermeni göçmenleri Erivan vilayetine ve Ahıska bölgesine yerleştirdi (Allen, Muratof, 1966: 42 vd). 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı, Ruslar açısında beklenenlerin üstünde bir netice verdi. Bütün Rus hedefleri elde edilerek ideal bir sınıra kavuşulmuştu (Allen, Muratof, 1966: 30). Bu da bir anlamda bölgenin ileri ki, tarihlerde Hıristiyanlaştırılmasına zemin olacaktı.

Takip edilen demografik yöntemlerden bir diğeri de İran'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında da gayrimüslim nüfusu, Rusya'ya göç etmeye teşvik, hatta işgal edilen yerlerde zorlama yoluna başvurulmasıydı. 1829 yılında da aynı senaryo içerisinde Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması gereği Doğu Anadolu'dan yaklaşık 120.000 kişilik Ermeni gurubu Erivan ve yöresine yerleştirildi (Saydam, 1996: 121). Leon Arpee'ye göre de; Erzurum, Kars ve Beyazıt'tan 96 bin Ermeni, yeni Rus sınırından içeri girmiştir (Arpee, 1946: 293). K. Beydilli'ye göre de bu rakam 100 bin civarındadır (Beydilli, 1988: 407). Rus tarihçisi N. N. Şavrov'dan, Abdullayev'in naklettiğine göre; yapılan bu göçlerde Osmanlı Devletinden 84 bin Ermeni, Erivan topraklarına nakledilmiştir (Abdullayev, 2000: 46).

Ermenilerin, her iki bölgeden göçürülmesinde de genel olarak aynı metot uygulanmıştır. İran'da Albay Lazarev eliyle yürütülen göçürme işlemleri, Doğu Anadolu'da General Pankratyev tarafından icra edilmiştir. Bunlara da en önemli desteği Ermeni ruhaniler vermiştir (Beydilli, 1988: 406). Bütün bu olaylara baktığımız zaman, Türkmençay ve Edirne Antlaşmalarına sokulan 15. ve 13. maddelerin harpten önce planlandığı, bu maddelerin Ermenilerin göçürülmesi işine hukuki kılıf olduğu ortaya çıkmaktadır (Beydilli, 1988: 408). İlk bakışta, olağan ve önemsenmeyecek gibi görünen bu maddeler Türkiye ve İran'ın içerideki ekonomik gücünü önemli ölçüde etkilemiştir. Neumann'ın ifadesine göre; Rusya'ya gerçeklesen büyük bir bölümünü Ermenilerinin oluşturduğu bu göçün önemi ne yazık ki, Batı Avrupalı güçler tarafından da anlaşılmamıştır (Neumann, 1834: 3). Meselenin başka bir yönü ise; Rusya, 1828'de bir ölçüde kendi kışkırtması ve yardımıyla başlattığı Yunan isyanı sırasında Osmanlı Devletine savaş açmıştır. Bunun için Osmanlı Devleti iki ayrı cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Sonuçta Yunanistan bağımsız olurken 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması Osmanlı Devletinin Kafkasya ile olan bağlarını kopma noktasına getirmiştir. (Lee, 1998: 17; Kırzıoğlu, 1953: 549).

Eçmiyazin Katogikosluğu da Çarlığın istila siyasetine alet olarak din kardeşliği çerçevesinde İran'da olduğu gibi Anadolu Ermenilerini de Rusya'nın himayesi altında toplanmaya çağırarak bu oluşuma destek vermiştir. Ruhani makamın yapmış olduğu bu çağrı Ermenilerin dinî duygularını harekete geçirerek, Müslümanlarla yaşamaktansa bulunduğu toprakları terk ederek Hıristiyan Rusya'nın yanında yer almayı tercih etmişlerdir. İşte bugünkü Ermenistan'ın temeli de 1828-1830 yıllarında böylece atılmış oldu (Krzıoğlu, 1953: 550). Öyle ki Ruslar, Erivan Hanlığını Ermenileştirmek siyasetine bütün hızıyla devam ederek, Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü arasına örmüş olduğu duvarı sağlamlaştırmıştır. İleride burası bir saldırı merkezi olacaktır. Rusya kurduğu sunî Ermenistan'la bölgede stratejik bir üste sahip olmuş ve Türk Dünyasının ortasına bir hançer gibi saplanmıştır. Daha da önemlisi Ruslar "*Pan-Slavizm*" propagandasıyla Osmanlı Devletini içten vurmayı hedefledikleri gibi, Anadolu cephesinde de Hıristiyanlık propagandası ile ordularına Ermenileri, yardımcı kuvvet olarak kullanmaya başlamıştır.

Çarlık Rusya, hâkimiyeti altına aldığı Ermeni toplumunun inançlarını 1836'da resmen tanıyarak, Eçmiyazin Katoğikoslarını daha kolay yönlendirebilmek için Pologenia adı verilen kanun çıkarmıştır (Ormanyan, 1955: 72; Lynch, 1901, C. I: 233). Belirli bir dönem sonra esas gayesini açığa vuran Rusya, hedefine ulaşmak için Ermenileri Ortodokslaştırma faaliyetlerine girişse de sonuç alamayacaktır (Kılıç, 2000: 86 vd).

Rusya, Doğu Anadolu ile Dicle ve Fırat havzası hakkındaki düşüncelerini gerçekleştirmek için Ermenileri, İngiltere'den evvel kendi yardım ve nezaretine sığındırmak göreviyle, 1870'li yıllara gelindiğinde Ermeni toplumunu ayaklandırmak ve gerektiğinde böyle bir isyanı yönetmek üzere, Kafkasya'dan Beyazıt, Van ve Erzurum taraflarına subaylar gönderdi. (BOA, HNA, Endikatör: S-II, Dosya no: 120, İç no:5, Karton no: 191; BOA, Yıldız Esas Evrakı, Kısım: 24, Defter no: 332, Zarf: 162, VIII). Rusya, 1828-1829 savaşında olduğu gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde de bölgede yaşayan Rus yanlısı Ermenilere, silah, araç, gereç desteği vererek donattığı (Ottoman Archıves Yıldız Collectıon The Armenıan Questıon, 1989, C.I: XIX), yerli işbirlikçileri vasıtasıyla harbi kazandı. Bu süreçte Rus Çarları tarafından Eçmiyazin Kilisesine seçilen Katoğikosların, Rusya'nın Osmanlı topraklarında yürüttüğü emperyalist politikaların hayata geçirilmesinde azımsanmayacak derecede rolleri olmuştur (Granville, 1967: 33). Başka bir ifadeyle Rusya, Kafkasya'yı ele geçirdiğinden bu tarafa Doğu Anadolu ve Mezopotamya'ya uzanan hattı her zaman elde etmeyi düşünmüştür. Bunun için Eçmiyazin Kilisesini ıslah ederek, kendi emellerine hizmet ettirdiği gibi kilise mensuplarını da bu doğrultuda yönlendirmiştir.

Çarlık Rusya'nın bu başarısı, 3 Mart 1878 günü imzalanan Ayastefanos Antlaşmasına Osmanlı Ermenileriyle ilgili bir madde konmasıyla daha da pekişti. Bu madde ile Ermeni ve Ermenistan adları ilk kez bir uluslararası antlaşmaya girmiş oldu (bkz., Erim, 1953: 395). Aynı zamanda bu madde ile Osmanlı hükümeti için yeni bir yükümlülük, Rusya için de yeni bir ahdi hak doğdu (Küçük, 1986: 4). Daha da önemlisi o zamana kadar Osmanlı Devleti ile problemi olmayan İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve bir kısım Ermeniler bilhassa Rusya'nın tahriklerine kapılarak, Ermeni ideallerini gerçekleştirmek üzere harekete geçti (Üçok, 1951: 289; Kılıç, 1999: 153-159).

Rus yöneticiler, Osmanlı hükümetiyle anlaşmada acele ederek, İngiltere ve Avusturya'yı bir oldubittiye getirmek istedi. Ancak bu hareketin tepkisinin ne olacağını hesaplayamadı. Rus ve Avusturyalı müttefikler arasında bir savaşı önlemek için harekete geçme gerekliliğini gören Bismark, Ayastefanos sonuçlarının gözden geçirilmesi için Berlin'de bir konferansın toplanmasını teklif etti. Rus Çarı, Avrupa Konferansının toplanmasına razı olmadığı takdirde savaşın kaçınılmazlığını anladı. Görüşmelerin bir ara kesilmesine rağmen toplantıyı kabul etti (Türkgeldi, 1987: 58). Ayastefanos Antlaşmasını gözden geçirmek için Berlin'de toplanan konferansta Ermeni Meselesi, Rusya ile İngiltere arasında rekabete neden oldu. Her iki devlette Ermenilerin sempatisini kazanmak için Ayastefanos Antlaşmasında geçen Ermenilerle ilgili ıslahat maddesinin Berlin Antlaşmasına da girmesi için gayret sarf etti. Böylece Ermenilerle ilgili madde bu kez de Berlin antlaşmasının 61. maddesinde girdi (Erim, 1953: 423).

Rusya, Ermenileri kışkırtarak sıcak denizlere açılma imkânı ararken, bu durumu sezen İngilizlerin müdahalesi, olayların seyrini değiştirdi (Saray, 1985: 128). Bu arada Rus ajanları, Babıali ve çevresinde Rus askeri çekilir çekilmez Müslümanların Ermenileri yok edeceği propagandasını yaymaktaydı. Bu ve benzeri propagandaların tesirinde kalan Rus yanlısı Ermeniler telaşa düştü. Yaptıklarının karşılıksız kalmayacağını düşünerek, Rus askeri çekilirken

yüz bin kadar Ermeni de Erivan ovasına gitti. Üçüncü büyük Ermeni göçü bu savaştan sonra oldu (Küçük, 1983: 85). Çünkü bunlar işgal sırasında boş durmamış Müslüman ahaliye eziyet etmişlerdi. Bu himaye ve yönlendirme gerçekte din kisvesi altında emperyalist maksatlarla yapılmaktaydı (Karal, 1971: 8). Ermeni dini ve sivil önderlerin Rus yöneticilerin etkisiyle oluşturdukları güçlü propagandalar sayesinde Rusya'ya göç 1901 yılına kadar küçük kafileler halinde devam etti. Fakat Ruslar merkez olarak seçtikleri Eçmiyazin Kilisesi ve civarını nüfus bakımından yeterince Hıristiyanlaştırdıkları için gelen Ermenilere *"ya Rus tabiiyetine geçersiniz ya da Rus topraklarını terk edersiniz"* diyerek baskı yapmaları üzerine pek çok Ermeni tekrar Osmanlı topraklarına geri dönmek zorunda kaldı (Akçora, 1994: 70). Anadolu'daki Ermenilerin dinî kimliklerini ve yeni oluşmakta olan milli hislerini Rusya kendi amaçları için durmaksızın sömürüyordu (McCarthy, 1998: 117). Çünkü daha önce ifade ettiğimiz gibi Rusya tarafından hayata geçirilen proje neticesinde bölgede demografik yapı Ermenilerin lehine değişmişti. 1823 nüfus sayımına göre Karabağ ahalisinin % 8,4 Ermeni iken bu durum 1832'de % 34,8'e, 1897'de yapılan sayıma göre ise % 53'e çıkmıştır (Abdullayev, 2000: 47). Öyle ki, Eçmiyazin Kilisesi etrafında Ermeni nüfusun yoğunlaşması o güne kadar Müslümanların yaşadığı coğrafyanın Hıristiyanlaşmasına neden olmuştur.

Rusya, Ermeni meselesini kendi emperyalist emelleri doğrultusunda çözümlenebilmesi için Eçmiyazin Kilisesini 1912 yılı yazında, bir kez daha Osmanlı Ermenileri arasında zemin hazırlamakla görevlendirdi (Granville, 1967: 64). I. Dünya Savaşı arifesinde Avrupa kamuoyunu, Ermeni meselesi lehinde bir Rus müdahalesi için seferber etmek gereği ortaya çıkınca, Çar hükümetinin sadık birer elamanı olan Eçmiyazin Kilisesinin yöneticileri çok yararlı birer araç haline geldi (Granville, 1967: 36). Ermeni toplumu, Rusların bu hareketini kendi hesaplarına yapılmış bir teşebbüs zannediyorlardı ve Çarlık siyasetinin kör bir aleti olduklarının farkında değillerdi (Uras, 1987: 383). Çar'ın istiklal vaat eden beyannamesi üzerine gönüllü Ermeni birlikleri teşkil edilerek, Rus ordusunun Doğu Anadolu bölgesine yöneldiği sırada cephe gerisinde beşinci kol faaliyetleri başlatıldı (Akçora, 1994: 76).

I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu Ermenilerinin büyük bir kısmı Kafkas Ermenileri ile tek toplum gibi bir bütün olarak iç içe bulunuyorlardı (McCarthy, 1998: 26). Rusya, 1914 Kasımında yaptığı bir açıklama ile Osmanlı Ermenilerini Türk zulmüne karşı silahlanmaya çağırdı. Yapılan bu çağrıyı Eçmiyazin Kilisesi de uygun buldu (Akçora, 1994: 73). Rus hükümetinin desteğini alan Ermeniler, Doğu Anadolu'da bir devlet kurma hayaliyle olaylar çıkarıp Türk nüfusu katletmeye başladılar. 1915 yılı Rus-Ermeni işbirliğinin bir başka ifadeyle Rusya'nın gözünde, Eçmiyazin Kilisesinin itibarının zirveye çıktığı yıldır. Ancak bu gelişen olaylar, devletin varlığını tehlikeye düşürünce, Babıali Ermenileri tehcire tâbi tutmak zorunda kalmıştır (bu konuda geniş bilgi için bkz., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), 1994: 1 vd).

Osmanlı Devletinin; Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları esnasındaki zayıf durumunu fırsat bilen Ermeniler, Müslüman Türk ahaliyi en çok bu dönemde katletmiştir. Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını işgal eden Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler, Erzincan, Mamahatun, Erzurum, Kars ve köylerinde Müslüman ahaliye her türlü vahşeti uygulamışlardır. Öte yandan 1918'de Rusya'nın da yardımıyla Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, Özellikle Antranik binlerce çete mensubuyla Gence, Erivan, Ordubat, Şahtahtı, Zengezor, Nahcıvan, Iğdır, Serderabad ve havalisinde yüzlerce yerleşim yerinde on binlerce yerli Azeri Müslüman nüfusu boğazlamıştır. Katliamdan kurtulanlar da Osmanlı Devletine ve başka ülkelere sığınmak zorunda kalmıştır (bu konuda geniş bilgi için bkz., Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1995: C.I-IV; Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, 2001: C.I-II; Azarbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu 1918-1920, 2001).

Lozan Barış Antlaşması'na esas olan konferans sonucunda aradığını bulamayan Ermeni komitacıları ve bunların propagandalarına kanan taraftarları, Osmanlı topraklarını terk etmek durumunda kalmıştır. Bunların büyük bir bölümü Amerika ve Avrupa'ya giderken bir kısmı da dördüncü büyük göç olarak Ermenistan'a geçmiştir. Elli yıllık bir suskunluk döneminden sonra Ermeni terör hareketini bir kez daha organize eden dini ve sivil önderler bu defa da Asala'yı harekete geçirerek, 1973 ve 1985'li yıllar arasında dünyanın çeşitli yerlerinde görev yapan Türkiye Cumhuriyeti diplomatlarını katletmişlerdir. Ermeni teröristler, 21 ülkenin 38 kentinde, 39'u silahlı, 70'i bombalı, biri de işgal şeklinde olmak üzere toplam 110 terör olayı gerçekleştirmişlerdir. Bu saldırılarda Türkiye'nin 42 diplomatı ile 4 yabancı uyruklu kişi hayatını

kaybederken, 15 Türk ve 66 yabancı uyruklu kişi de yaralanmıştır (bu konuda geniş bilgi için bkz., Şimşir, 2000: C.I-II).

1988 yılına gelindiğinde hedeflerine ulaşmak için her yolu deneyen Ermeniler, bu kez de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bağlı Özerk Dağlık Karabağ'ın, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bağlanmasını istemiştir. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla Dağlık Karabağ'a saldıran Ermeniler, Rusya ve İran'ında desteğini alarak bölgede yaşayan Azerilerin pek çoğunu katlederek ve göçe zorlayarak Karabağ'ın işgalini gerçekleştirmiştir. Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsız birer cumhuriyet haline geldiği 1994 yılında iki taraf arasında ateşkes anlaşması imzalanmasına rağmen, Ermenistan 17 yıldır Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sinin işgalini yasadışı olarak hala sürdürmektedir. Bu durumun bir neticesi olarak da savaş dolayısıyla yerlerinden edilmiş ve Azerbaycan nüfusunun yüzde 14'ünü oluşturan mağdur topluluk da, Azerbaycan geneline dağılmış geçici mülteci kamplarında yaşamaya devam etmektedir (geniş bilgi için bkz., Attar, 2005).

Sonuç olarak; Rusya, Ermeni toplumunca kutsal sayılan Eçmiyazin Kilisesini ve ona bağlı Ermenileri emperyalist emelleri doğrultusunda yönlendirerek, Müslümanların çoğunlukta olduğu Erivan bölgesindeki demografik yapıyı Ermeniler lehine değiştirmiştir. Bu da Ruslara, Kafkaslarda Doğu Anadolu'nun kapısını açacak ve üs vazifesi görecek stratejik bir alan oluşturmuştur. Çar yönetimi, Erzurum-İskenderun Hattı'nı kendine genişleme alanı olarak gördüğünden, Türklerle, Ermenileri birbirlerine boğazlatmaya çalışmıştır. Birçok yönden Ermeni toplumu ile Osmanlı Devleti arasındaki düşmanlığın temelinde Rusların Kafkasya'daki yayılması yatmaktadır.

Rusların uyguladıkları göç ve iskân çalışmaları umumiyetle Türk Dünyası aleyhine gelişen politikalar olmuştur. Çarlık Rusya ve daha sonra gelen Sovyet yönetimlerindeki rejim farklılıklarına rağmen göç ettirme ve iskân politikası hiç değişmemiştir. Kafkasya'da tek ve rakipsiz olan Rusya, Ermenistan, Ermeni Kilisesi ve Ermeni toplumunu kendi politikasına göre yönlendirip şekil vermesinde karşısında ciddi hiçbir engel olmamıştır. Tarihi süreç içerisinde Rusya kendi bünyesindeki yönetim değişikliklerine rağmen Kafkasya'daki bu politikasını değiştirmeden günümüze kadar getirdiği gibi Türkiye Cumhuriyeti ile Türk Dünyası arasındaki coğrafya engelini Ermenistan'ın Karabağ işgaliyle daha da büyütmüştür.

Kaynaklar

ABDULLAYEV, M., (2000) "Rusya'nın Şimali Azerbaycan'da Müstemlekecilik Siyaseti", **Azerbaycan Tarihinin Çağdaş Problemleri**, (çev. H. İsaxanlı), Hazar Üniversitesi.

AKÇORA Ergünöz, (1994) **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916),** İstanbul.

ALLEN, W. E. D., P. Muratof, (1966) **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara.

ARPEE, L., (1946) **A History Of Armenian chirstianity**, New York.

ARSLAN, Ali, (1996) "Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğu'nun Rolü", **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul.

ASLAN, Y., (2001) "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)", **Yeni Türkiye**, S: 38, (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II) Ankara.

ATTAR, Aygün, (2005) **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Atatürk Araştırma Merkezi Ankara.

BALA, Mirza, (1927) **Ermeniler ve İran**, İstanbul.

________, (1997) "Erivan", **İA. IV**, Eskişehir.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (1994) **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Ankara.

________, (1995) **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I-IV**, Ankara.

________, (2001) **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I-II**, Ankara.

________, (2001) **Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)**, Ankara.

BEYDİLLİ, Kemal, (1988) "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIII**, S: 17'den (Ayrı basım), Ankara.

BOLSOVER, G. H., (1966) "1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", (çev. Y. T. Kurat), **Belleten**, S: 118, (Nisan 1966), Ankara.

CABBARLI, Hatem, (2001) "Rusya'da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri", **Ermeni Araştırmaları**, S: 3, Ankara.

CÖHÇE, Salim, (1992) "Ermeni Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme", **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17-21 Haziran1991)**, Ankara.

CURUZON, R., (1854) **Armenia**, New York.

GRANVİLLE, E., (1967) **Çarlık Rusya'nın Türkiye'deki Oyunları**, (çev. O. Arıman), Ankara.

HENZE, P. B., (1984) "Ermeni Şiddetinin Kökeni", **Uluslararası Terörizm Sempozyumu, (17-18 Nisan 1984)**, Ankara.

HOVANNISIAN R. G., (1967) **Armenia On The Road to Independence 1918**, Los Angeles.

KARAL, E. Ziya, (1971) **Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi**, Ankara.

KILIÇ, Davut, (1999) "İstanbul Ermeni Patrikhanesinin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896), **Osmanlı II**, (nşr. G. Eren), Ankara.

________, (2000) **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara.

________, (2000) "Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)", **TK.**, S: 452, Ankara.

________, (2001) "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesinin Rolü", **Ermeni Araştırmaları**, S: 2, Ankara.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, (1953) **Kars Tarihi I**, İstanbul.

________, (1978) "Armenya / Yukarı-Ellerde 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi", **Atatürk Üniversitesi XX.Yıl Armağanı Ermeniler Hakkında (Makaleler Derlemeler) II**, Ankara.

KONUKÇU, Enver, (1992) **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara.

KURZUN, L., (1927) **İran**, (1892 yılında Londra'da basılan eserin mühim bir kısmının tercümesi), (Çev. İran Harbi Umumi İstihbarat Dairesi), ?.

KÜÇÜK, Abdurrahman, (1983) "Ermeni Katoğikosluğu ve Ermeni Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XXVI, Ankara.

KÜÇÜK, Cevdet, (1983) "XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, (İzmir 26-27 Mayıs 1983)**, İzmir.

________, (1986) **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897),** İstanbul.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, (1996) "Ermenistan'ın Kafkasya'da Siyasi Rolü", **Avrasya Dosyası,** III/I, Ankara.

LEE, K. Y., (1998) **Ermeni Sorununun Doğuşu**, Ankara.

LYNCH, H. F. B., (1901) **Armenıa Travels and Studıes I,** New York.

MCCARTHY, J., (1998) **Ölüm ve Sürgün,** (nşr. B. Umar), İstanbul.

MEMMEDOV, Ş., (2000) "Türkiye ve İran'dan Ermenilerin Göç Ettirilmeleri Politikası", **Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, Ankara.

NALBANDIAN, L., (1963) **The Armenıan Revoltıonary Movement**, Los Angeles.

NEUMANN, C. F., (1834) **Geschicte der Übersiedlung von Vierzigtausend Armeniern, welche im fahre 1828 aus der persischen Provinz Adarbaidschan nach Russland auswanderten,** Leipzig.

Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları I,** Ankara 1953.

O. D. B., (Eylül 1967) "Sovyet Rusya'nın Kafkasya'da Yarattığı İsrail: Ermenistan", **Türk Kültürü**, S: 59, Ankara.

ORMANYAN, M., (1955) **The Church Of Armenıa,** London.

PUŞKİN, (1999) **Erzurum Yolculuğu Biyelkin'in Öyküleri,** (çev. A. Behramoğlu), ?.

SARAY, Mehmet, (1985) "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum)** Ankara.

________, (1996) "Ermenistan Yol Ayrımında", **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul.

________, (1998) **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi,** İstanbul.

SAYDAM, A. (1996) "Rus Sömürgeciliğinde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği", **Avrasya Etütleri**, S: 2. Ankara.

SMİT E., (1833) **Researches Of The Armenia I-II,** New York.

ŞİMŞİR, Bilal, (2000) **Şehit Diplomatlarımız**, C.I-II, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, (1989) **Ottoman Archıves Yıldız Collectıon The Armenıan Questıon** I, İstanbul.

TERNON, Y., (1995) **Ermeni Tabusu**, (çev. E. Oğuz), İstanbul.

Türk Kültürü, S: 323, (Mart 1990).

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, (1987) **Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye II,** (nşr. B. S. Baykal), Ankara.

URAS, Esat, (1987) **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul.

ÜÇOK, Çoşkun, (1951) **Siyasi Tarih**, Ankara